

ФОРМУВАННЯ ЕЛЕМЕНТАРНИХ ПРАВОВИХ ЗНАНЬ У ШКОЛЯРІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ В УМОВАХ СПЕЦІАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Косенко Юрій Миколайович,

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри спеціальної та інклюзивної освіти
Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка
ORCID ID: 0000-0003-2723-2031
Researcher ID: A-2452-2019

У статті висвітлено специфіку формування елементарних правових знань у школярів з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціального закладу середньої освіти, здійснено ретроспективний аналіз проблематики правового виховання дітей зазначеної категорії, узагальнено результати досліджень вітчизняних науковців у галузі правового виховання учнів з інтелектуальними порушеннями, проведено аналіз чинної програми до курсу «Основи правознавства» для дітей з інтелектуальними порушеннями.

Науковцями встановлено, що більше половини учнів із порушеннями інтелектуального розвитку засвоюють правознавчий матеріал на низькому й дуже низькому рівнях і лише в поодиноких випадках цей рівень відповідає достатньому, що свідчить про недостатню кількість часу, відведену на формування елементарних правових знань у школярів з інтелектуальними порушеннями. З огляду на це нами розроблена поглиблена навчальна програма до курсу «Основи правознавства» для учнів 10-х класів спеціальних закладів середньої освіти. Вона розрахована на 2 уроки на тиждень (70 годин на рік) і спрямована на знайомство учнів із правом, його роллю в житті суспільства, сприяння усвідомленню найбільш важливих юридичних понять; на формування у школярів таких цінностей, як права й свободи людини і громадянина, що становлять основу демократичної правової держави та громадянського суспільства в Україні; на вироблення в учнів з інтелектуальними порушеннями вміння використовувати правові знання для реалізації та захисту своїх прав, свобод і законних інтересів. Програма передбачає корекційно-розвитковий складник, який спрямований на розвиток і корекцію психічних процесів (мислення, пам'яті, уваги, сприймання), емоційно-вольової сфери, усного зв'язного мовлення, на збагачення активного словника, виховання самостійності, активності, поваги й любові до Батьківщини тощо.

Поглиблена навчальна програма до курсу «Основи правознавства» складається з таких частин, як «Вступ» (1 година), «Україна – демократична держава» (5 годин), «Державна влада» (9 годин), «Права, свободи та обов'язки людини» (11 годин), «Шлюб і сім'я» (7 годин), «Трудові відносини» (8 годин), «Цивільно-правові відносини» (8 годин), «Юридична відповідальність» (11 годин), «Повторення» (3 години). За програмою передбачається 7 годин на систематизацію й узагальнення вивченого навчального матеріалу та сформованих предметних умінь у школярів з інтелектуальними порушеннями.

Ключові слова: учні з інтелектуальними порушеннями, курс «Основи правознавства», 10-й клас, формування елементарних правових знань.

Kosenko Yuriy. The formation of elementary legal knowledge among schoolchildren with intellectual disabilities in the conditions of a special institution of secondary education

The article highlights the specifics of the formation of elementary legal knowledge among schoolchildren with intellectual disabilities in the conditions of a special secondary education institution, carried out a retrospective analysis of the problems of legal education of children of this category, summarized the results of research by domestic scientists in the field of legal education of children with intellectual disabilities, an analysis of the current program for the “Fundamentals of jurisprudence” course for children with intellectual disabilities was carried out.

Scientists have established that more than half of students with intellectual disabilities learn legal material at a low and very low level, and only in isolated cases this level corresponds to sufficient, which indicates insufficient time allocated to the formation of elementary legal knowledge among schoolchildren with intellectual disabilities.

With this in mind, we have developed an in-depth curriculum for the “Fundamentals of jurisprudence” course for students of 10th grade of special secondary education institutions. It is designed for 2 lessons per week (70 hours per year) and is aimed at introducing students to the law, its role in society, promoting awareness of the most important legal concepts; the formation of schoolchildren such values as human and citizen rights and freedoms, which form the basis of a democratic legal state and civil society in Ukraine; developing in students with intellectual disabilities the ability to use legal knowledge to realize and protect their rights, freedoms and legitimate interests. The program includes a corrective and developmental component aimed at the development and correction of mental processes (thinking, memory, attention, imagination, perception), emotional and volitional sphere, oral coherent speech, enrichment of active vocabulary, education of independence, activity, respect and love for the Motherland, etc.

The in-depth curriculum for the “Fundamentals of jurisprudence” course consists of such parts as “Introduction” (1 hour), “Ukraine is a democratic state” (5 hours), “State power” (9 hours), “Rights, freedoms and obligations human bonds” (11 hours), “Marriage and family” (7 hours), “Labor relations” (8 hours), “Civil-legal relations” (8 hours), “Legal responsibility” (11 hours), “Repetition” (3 hours). According to the program, 7 hours are provided for the systematization and generalization of the studied educational material and the formed subject skills of schoolchildren with intellectual disabilities.

Key words: children with intellectual disabilities, course “Fundamentals of jurisprudence”, 10th grade, formation of basic legal knowledge.

Вступ. Питання формування елементарних правових знань у школярів з інтелектуальними порушеннями та дотримання ними правомірної поведінки залишається актуальним і на сучасному етапі розвитку спеціальної та інклюзивної освіти.

У процесі дослідження проблеми правового виховання дітей зазначеної категорії вчені, зокрема С. Бородуліна, О. Гришко, Г. Запрягаєв, О. Ляшенко, Б. Пузанов, В. Синьов, констатують недостатній розвиток у них правової свідомості, труднощі засвоєння такими школярами правової інформації та невміння адекватно застосовувати елементарні правові знання в повсякденній поведінці, проблемність у формуванні власного життєвого простору, комунікації з педагогами, однолітками, соціальним середовищем загалом.

В умовах спеціального закладу середньої освіти школярі з інтелектуальними порушеннями тривалий час перебувають під контролем педагогів (в інтернатах діти перебувають під наглядом учителів цілодобово, у стаціонарних закладах освіти – тривалий час, як правило, з ранку до закінчення діяльності групи продовженого дня), що об'єктивно сприяє реалізації цілеспрямованого процесу формування елементарних правових знань у школярів з інтелектуальними порушеннями.

Матеріали та методи. Для розв'язання поставлених завдань використано теоретичний метод для вивчення й аналізу науково-методичної літератури, навчальних програм, посібників, підручників для учнів із порушеннями інтелектуального розвитку, а також емпіричні: абстрагування й системне моделювання – під час розроблення розширеної навчальної програми до курсу «Основи правознавства» для учнів 10-го класу з інтелектуальними порушеннями, вивчення й узагальнення педагогічного досвіду; спостереження, опитування, експертні оцінки – для перевірки ефективності розробленої навчальної програми.

Результати. З проголошенням незалежності України в 1991 р. для науковців-дефектологів і вчителів суспільствознавчих дисциплін спеціальних (допоміжних) шкіл для дітей з інтелектуальними порушеннями настав новий етап – час розроблення змісту правознавчої освіти для зазначеної категорії школярів.

Тривалий період у учнів із порушеннями інтелектуального розвитку елементарні правові знання формувалися в позаурочний час – під час групових та індивідуальних бесід на класних і виховних годинах, зустрічей із працівниками міліції (поліції) та іншими фахівцями, обговорення прочитаної літератури й переглянутих уривків фільмів тощо. Варто зазначити, що формування правових знань у дітей з інтелектуальними порушеннями в позаурочний час здійснювалося періодично, без певної системи та зв'язків між темами. Відповідно, позаурочні заходи не виконували повною мірою належну роль у формуванні в учнів зазначеної категорії розвитку якісних правових знань, правової свідомості, а отже, трансформації отриманих знань у стійкі навички соціально-нормативної поведінки.

Важливу роль у питанні формування елементарних правових знань у дітей із порушеннями інтелектуаль-

ного розвитку відіграють уроки курсу «Основи правознавства». У 1991–1996 рр. для учнів спеціальних (допоміжних) шкіл взагалі не існувало навчального предмета, на якому відбувалося би знайомство школярів з інтелектуальними порушеннями з державним ладом країни, гілками державної влади, видами злочинів, кримінальною відповідальністю за скоєні злочини, адміністративною відповідальністю за правопорушення та іншою правовою інформацією у спрощеному вигляді.

У 1996 р. вийшла друком програма А. Кукури, Г. Плешканівської, С. Попенко та В. Ремажевської для спеціальних (допоміжних) шкіл «Початковий курс історії України. 7–9 класи». Зміст курсу історії України для 9-х класів передбачав вивчення дітьми розділу «Основи правових знань», на опрацювання якого відводилося 28 годин. Програмовий матеріал цього розділу знайомив дітей із конституційними правами громадян України, державним устроєм України та основами адміністративного й кримінального права [1].

Під час вивчення навчального матеріалу з розділу «Основи правових знань» відбувалося формування в учнів загальнолюдських цінностей, залучення їх до надбань національної духовної та матеріальної культури. Знайомство з темами цього розділу було спрямоване на виховання в дітей поваги до закону та вироблення в них соціально-нормативної поведінки. Зазначимо, що зміст розділу «Основи правових знань» в курсі історії України для дітей з інтелектуальними порушеннями фактично був спрощеною калькою навчальної програми І. Усенка до курсу «Основи правових знань» для масових закладів середньої освіти. Відповідно, у цій програмі були недоліки, пов'язані з малою кількістю годин, що відведені на корекцію, систематизацію та узагальнення сформованих правових знань і вмінь.

Однією з перших робіт у сучасній Україні, у якій висвітлювалися окремі питання методики навчання основ правознавства дітей із порушеннями інтелектуального розвитку, була «Методика викладання історії в допоміжній школі». Її автори (Н. Гіренко, Ю. Гришин та В. Липа) розкрили специфіку засвоєння школярами зазначеної категорії суспільствознавчої інформації, здійснили аналіз змісту правової освіти учнів з інтелектуальними порушеннями, охарактеризували принципи правового виховання в умовах спеціального закладу середньої освіти [2].

Комплексний підхід до розв'язання проблеми правового виховання учнів з інтелектуальними порушеннями в навчально-виховному процесі запропонувала О. Ляшенко. Вона розробила структурно-функціональну модель правового виховання дітей зазначеної категорії в умовах корекційно-освітнього процесу спеціального закладу середньої освіти. Згідно із цією моделлю метою правового виховання учнів спеціальних закладів є формування в них повсякденної правової свідомості та поведінки. Правове виховання реалізовує низку функцій: інформаційну, поведінкову та орієнтувальну. Також у процесі правового виховання здійснюється реалізація корекційно-розвивальних функцій, а саме:

корекція пізнавальної діяльності, корекція особистості та забезпечення трансферативності правових знань.

О. Ляшенко були розроблені критерії визначення стану правової свідомості та поведінки дітей з інтелектуальними порушеннями. До базових критеріїв учена віднесла правові знання, розуміння значення правової інформації, знання як основу регуляції поведінки.

Показниками критерію «правові знання» є знання дітьми законів та основних правових понять, володіння практичними моделями застосування правових знань у різноманітних життєвих ситуаціях.

Показниками критерію «розуміння значення правової інформації» є розуміння сутності й логіки правових норм, схильність до законслухняної поведінки в житті, уміння аналізувати правові проблеми та життєві ситуації.

Показниками критерію «знання як основа регуляції поведінки» є вміння аналізувати та оцінювати власну поведінку в життєвій ситуації, використовувати правові знання в регуляції своєї поведінки, спрямовувати їх на її покращення.

О. Ляшенко наголосила на важливості створення й дотримання педагогічних умов для ефективного правового виховання дітей з інтелектуальними порушеннями. До цих умов дослідниця віднесла:

- оптимізацію змісту правового навчання та виховання дітей з інтелектуальними порушеннями з урахуванням індивідуальних особливостей навчальної діяльності кожного школяра та в разі необхідності проведення відповідної корекції;

- поєднання в корекційно-освітньому процесі традиційних та інтерактивних методів і технологій;

- формування цілісної навчально-виховної системи правового виховання у взаємозв'язку уроків та різних форм позакласної роботи, взаємодії суб'єктів правових впливів [3].

О. Ляшенко дійшла висновку, що для ефективного розвитку правової свідомості школярів з інтелектуальними порушеннями необхідно збільшувати кількість годин на вивчення основ правознавства. У 2011 р. нею була розроблена експериментальна програма для окремого навчального курсу «Основи правових знань» для учнів 9-го класу. Ця програма складалася з таких колонок, як «Розділ», «Кількість годин», «Тема уроку», «Питання, які будуть розглядатись на уроці». Відповідно до експериментальної програми один раз на тиждень передбачалося проведення уроку «Основи правових знань» у спеціальних закладах середньої освіти.

Зазначена програма передбачала знайомство школярів з інтелектуальними порушеннями з такими розділами, як «Мета і завдання курсу “Основи правових знань”», «Правовий захист прав і свобод людини і дитини», «Конституційно-правові основи організації і здійснення державної влади», «Права підлітків», «Сім'я, батьки, діти», «Судова влада і правоохоронні органи», «Основи цивільного права», «Основи адміністративного права України», «Основи кримінального права», «Основи екологічного права» та «Підсумкові заняття».

Одна з колонок цієї експериментальної програми – «Питання, які будуть розглядатись на уроці» – уточнює

та конкретизує змістове наповнення курсу «Основи правових знань». Наприклад, у розділі «Права підлітків» у цій колонці зазначаються певні питання для розгляду, зокрема:

1) на уроці з теми «Мої конституційні права» розглядатимуться такі питання:

- право дитини на життя, гідність та особисту недоторканність;

- право на свободу пересування та реєстрацію;

2) на уроці з теми «Освіта – мій обов'язок» розглядатимуться такі питання:

- право на освіту та його конституційне закріплення;

- права й обов'язки учнів;

3) на уроці з теми «Працевлаштування неповнолітніх» розглядатимуться такі питання:

- гарантії права у трудових відносинах згідно з Конституцією України;

- трудовий договір та порядок його укладення;

4) на уроці з теми «Особливості праці неповнолітніх» розглядатимуться такі питання:

- оплата праці неповнолітніх;

- права неповнолітніх у трудових відносинах;

5) на уроці з теми «Право на відпочинок та відповідальність підлітків за порушення трудової дисципліни» розглядатимуться такі питання:

- відпочинок підлітків, які працюють;

- відповідальність підлітків за трудове правопорушення;

6) на уроці з теми «Урок закріплення знань учнів із трудового законодавства» розглядатиметься питання моделювання ситуацій, розв'язання задач [4].

На жаль, запропонована О. Ляшенко навчальна програма до курсу «Основи правових знань» залишилася експериментальною та не набула широкого застосування у спеціальних закладах середньої освіти для дітей із порушеннями інтелекту.

У 2016 р. гриф «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» отримала навчальна програма для 10-го класу спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з інтелектуальними порушеннями «Основи правознавства» (автор – Ю. Косенко). Нею передбачається вивчення цього курсу в обсязі 1 години на тиждень. Програма складається з декількох колонок: «Кількість годин, відведених на вивчення теми», «Зміст навчального матеріалу», «Навчальні досягнення учнів», «Спрямованість корекційно-розвивальної роботи та очікувані результати».

Змістове наповнення програми курсу складається зі вступу та низки розділів: «Державна влада України», «Права, свободи та обов'язки людини», «Шлюб і сім'я», «Трудові відносини», «Юридична відповідальність». Наприклад, згідно із цією програмою в розділі «Шлюб і сім'я» діти знайомляться з такими темами, як «Права й обов'язки подружжя», «Розлучення. Право на майно», «Аліменти», «Позбавлення батьківських прав та захист прав дитини» [5; 6].

У 2017–2018 навчальному році розпочалося викладання школярам з інтелектуальними порушеннями в 10-му класі окремого курсу «Основи правознавства».

Розширена навчальна програма «Основи правознавства. 10 клас» для учнів з інтелектуальними порушеннями (з навантаженням 70 годин на рік)

10 клас				
№ з/п	К-ть годин	Зміст навчального матеріалу	Навчальні досягнення учнів	Спрямованість корекційно-розвивальної роботи та очікувані результати
	1	Вступ Місце закону в житті суспільства. Завдання курсу «Основи правових знань».	Учні повинні знати: – основні поняття; – предмет вивчення курсу «Основи правових знань». Учні повинні вміти: – застосовувати поняття «право», «закон».	Формування позитивного емоційного ставлення до вивчення курсу «Основи правових знань». Розвиток пізнавальної активності на основі ознайомлення учнів із новим навчальним матеріалом.
1	5	Розділ I. Україна – демократична держава Конституція України – основний закон держави. Народ України – єдине джерело державної влади. Виборчий процес. Мажоритарна, пропорційна, змішана виборча система. Референдум. Права виборця.	Учні повинні знати: – основні поняття розділу (3–6); – дату прийняття Конституції України. Учні повинні вміти: – правильно застосовувати та пояснювати вивчені поняття; – описувати виборчий процес; – пояснювати сутність виборчих систем.	Формування й корекція уявлень про принцип обрання влади в демократичних країнах, права громадян. Розвиток пам'яті на основі вивчення понять, результатів референдумів, основних хронологічних дат розділу. Розвиток свідомого сприйняття образно-вербальної інформації. Розвиток словесно-логічного мислення на основі усвідомлення понять «громадянин», «демократія», «держава», «конституція», «референдум». Розвиток абстрактного мислення під час роботи зі схематичними малюнками. Формування причинно-наслідкових зв'язків між народним волевиявленням та формуванням органів влади (на прикладі виборів Президента України, виборів до парламенту, місцевих рад, мерів міст). Розвиток усного зв'язного мовлення у процесі висвітлення тем розділу. Розширення активного словника учнів шляхом використання вивчених понять у відповідях. Виховання поваги до законів, прав людини.
	1	Узагальнення		
2	9	Розділ II. Державна влада Державна влада та її ознаки. Верховна Рада України – найвищий законодавчий орган держави. Президент України. Виконавча влада України. Місцеве самоврядування. Судова влада. Правоохоронні органи (Міністерство внутрішніх справ України, Служба безпеки України, прокуратура, прикордонна служба, митні органи). Збройні Сили України.	Учні повинні знати: – сутність основних понять розділу (3–6); – найголовніші компетенції законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, правоохоронних органів, збройних сил; – основні компетенції місцевих органів самоврядування. Учні повинні вміти: – правильно застосовувати та пояснювати вивчені поняття; – називати органи законодавчої, виконавчої, судової влади; – порівнювати гілки влади, знаходити різницю між ними.	Формування й корекція уявлень про гілки державної влади, правоохоронні органи та їхні компетенції. Розвиток пам'яті на основі вивчення нових понять, назв гілок влади та їхніх компетенцій. Розвиток зорової пам'яті на основі роботи з наочними посібниками. Розвиток свідомого сприйняття образно-вербальної інформації. Розвиток уваги у процесі роботи з наочними посібниками. Розвиток усного зв'язного монологічного мовлення у процесі пояснення компетенцій гілок влади та органів правопорядку. Розширення активного словника учнів шляхом застосування вивчених понять під час відповідей. Розвиток дрібної моторики пальців рук у процесі роботи в зошиті та розв'язання пізнавальних завдань. Виховання поваги до органів влади, правоохоронних органів та Збройних Сил України.
	1	Узагальнення		
3	11	Розділ III. Права, свободи та обов'язки людини Декларація прав людини. Конвенція прав дитини. Особисті права й свободи громадян України. Право на життя. Право на освіту. Права та обов'язки учня, учителя, батьків. Право на охорону здоров'я. Право на свободу думки та слова. Право на свободу світогляду й віросповідання. Право на працю, відпочинок і страйк. Право на соціальний захист. Основний соціальний обов'язок громадянина.	Учні повинні знати: – основні поняття розділу (3–6); – основні права й свободи громадян; – про соціальний обов'язок людини і громадянина. Учні повинні вміти: – правильно застосовувати та пояснювати вивчені поняття; – називати основні конституційні права громадян.	Формування й корекція уявлень про права, свободи та обов'язки людини і громадянина. Розвиток пам'яті на основі запам'ятовування нових понять, основних положень статей Конституції України про право на життя, освіту, працю, охорону здоров'я, свободу думки й слова, свободу світогляду та віросповідання. Розвиток логічного мислення шляхом встановлення причинно-наслідкових зв'язків. Розвиток усного зв'язного мовлення у процесі складання розповідей про права, свободи та обов'язки людини, громадянина. Розвиток дрібної моторики пальців рук у процесі виконання дидактичних завдань у зошиті. Виховання любові до Батьківщини, Конституції України, поваги до прав і свобод людини.

10 клас				
№ з/п	К-ть годин	Зміст навчального матеріалу	Навчальні досягнення учнів	Спрямованість корекційно-розвивальної роботи та очікувані результати
	1	Узагальнення		
4	7	Розділ IV. Шлюб і сім'я Сім'я. Підстави належності до сім'ї. Шлюб. Обставини, за наявності яких шлюб не може бути зареєстрований. Права й обов'язки подружжя. Розлучення. Право на майно. Права та обов'язки батьків і дітей. Аліменти. Позбавлення батьківських прав. Захист прав дитини.	Учні повинні знати: – основні поняття розділу (3–6); – порядок реєстрації та розірвання шлюбу; – шлюбний вік в Україні; – обов'язки батьків. Учні повинні вміти: – правильно застосовувати та пояснювати вивчені поняття; – називати органи реєстрації та розірвання шлюбу; – написати заяву на одруження чи розлучення.	Формування й корекція уявлень про шлюб, обов'язки подружжя, права та обов'язки батьків, порядок розірвання шлюбу. Розвиток пам'яті на основі запам'ятовування основних понять розділу, найбільш значимих прав та обов'язків подружжя, батьків, дітей. Розвиток свідомого сприйняття образно-вербальної інформації. Розвиток і корекція мислення на основі складання плану відповіді. Розвиток уваги на основі роботи з наочними посібниками. Формування причинно-наслідкових зв'язків між виконанням подружніх обов'язків та благополуччям у сім'ї. Розвиток усного зв'язного мовлення на основі відповіді за планом. Розширення активного словника учнів шляхом застосування вивчених понять під час пояснення основних прав та обов'язків подружжя, батьків, дітей. Розвиток дрібної моторики пальців рук у процесі виконання практичних завдань у зошиті. Виховання любові й поваги до батьків, родини, друзів, однокласників.
	1	Узагальнення		
5	8	Розділ V. Трудові відносини Порядок прийняття на роботу. Особливості працевлаштування неповнолітніх. Права й обов'язки працівника. Трудова дисципліна. Права й обов'язки роботодавця. Трудовий договір. Порядок звільнення з роботи. Податок – обов'язковий платіж фізичної та юридичної особи. Служби зайнятості. Компетенції центрів зайнятості.	Учні повинні знати: – основні поняття розділу (3–6); – порядок прийняття на роботу та звільнення з роботи; – тривалість робочого часу неповнолітнього працівника; – про компетенції служби зайнятості. Учні повинні вміти: – правильно застосовувати та пояснювати вивчені поняття; – стисло розповідати про права й обов'язки роботодавця та працівника; – написати автобіографію, заяву про прийняття на роботу чи звільнення.	Формування й корекція уявлень про трудові відносини в сучасній Україні, порядок прийняття на роботу та звільнення з роботи. Розвиток пам'яті на основі вивчення понять, прав та обов'язків працівника й роботодавця. Розвиток розумових операцій аналізу, синтезу, узагальнення, порівняння. Розвиток свідомого сприйняття образно-вербальної інформації. Розвиток логічного мислення шляхом встановлення причинно-наслідкових зв'язків. Розвиток уваги, активності та самостійності під час участі в сюжетно-рольових іграх і виконання навчальних завдань. Розвиток довільної уваги під час роботи з наочним матеріалом. Розвиток усного зв'язного монологічного мовлення на основі свідомого відтворення навчального матеріалу. Збагачення активного словника шляхом використання вивчених понять під час відповіді. Розвиток дрібної моторики пальців рук у процесі виконання практичних завдань у зошиті. Виховання поваги до праці, відповідального ставлення до власних обов'язків, поважного ставлення до пенсіонерів, людей праці, однолітків, результатів праці інших людей.
	1	Узагальнення		
6	8	Розділ VI. Цивільно-правові відносини Право власності. Форми власності. Шляхи набуття власності. Неповнолітні власники. Цивільно-правовий договір. Види договорів. Цивільно-правова відповідальність. Цивільно-правова відповідальність неповнолітніх. Спадщина. Шляхи отримання спадщини. Захист прав споживача.	Учні повинні знати: – основні поняття розділу (3–4); – шляхи набуття власності; – шляхи отримання спадщини; – про захист прав споживачів. Учні повинні вміти: – правильно застосовувати та пояснювати вивчені поняття; – стисло розповідати про шляхи набуття власності, шляхи отримання спадщини, про захист прав споживачів.	Формування й корекція уявлень про цивільно-правові відносини в житті людини. Розвиток логічного мислення під час встановлення причинно-наслідкових зв'язків. Розвиток уваги на основі участі в сюжетно-рольових іграх. Розвиток пам'яті на основі вивчення нових понять. Розвиток усного зв'язного мовлення під час висвітлення тем, які вивчаються. Розвиток дрібної моторики пальців рук у процесі виконання завдань у зошиті. Виховання поваги до законів України.

10 клас				
№ з/п	К-ть годин	Зміст навчального матеріалу	Навчальні досягнення учнів	Спрямованість корекційно-розвивальної роботи та очікувані результати
	1	Узагальнення		
7	11	Розділ VII. Юридична відповідальність Поняття та ознаки правопорушення. Види правопорушень. Поняття та види юридичної відповідальності. Адміністративні правопорушення, їх ознаки. Органи, уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення. Адміністративні стягнення. Злочин. Види злочинів за рівнем тяжкості. Склад злочину. Співучасники. Кримінальна відповідальність. Кримінальна відповідальність неповнолітніх. Види кримінальних покарань.	Учні повинні знати: – основні поняття розділу (3–6); – про найпоширеніші адміністративні правопорушення та відповідальність за них; – про найпоширеніші кримінальні злочини та відповідальність за них; – види кримінальних покарань. Учні повинні вміти: – правильно застосовувати та пояснювати вивчені поняття; – порівнювати окремі адміністративні та кримінальні правопорушення, встановлювати їх різницю і схожість; – стисло розповідати про види правопорушень і відповідальність за них.	Формування й корекція уявлень про адміністративні та кримінальні правопорушення та відповідальність за них. Розвиток і корекція операцій аналізу, синтезу, узагальнення, порівняння на основі вивчення навчального матеріалу. Розвиток свідомого сприйняття образно-вербальної інформації. Розвиток уваги та зорової пам'яті у процесі роботи з наочними посібниками, фрагментами документальних фільмів. Розвиток когнітивних здібностей під час встановлення причинно-наслідкових зв'язків. Розвиток усного зв'язного мовлення під час розповідей про адміністративні та кримінальні правопорушення та відповідальність за них. Розвиток дрібної моторики пальців рук під час виконання навчальних завдань у зошиті. Виховання поваги до законів України, відповідальності за власні дії.
	1	Узагальнення		
	3	Повторення Основні права, свободи та обов'язки людини. Найпоширеніші види адміністративних правопорушень. Адміністративні стягнення. Злочин. Покарання за його скоєння.	Учні повинні знати: – сутність понять «адміністративні правопорушення», «злочин», «конституція», «право»; – види правопорушень; – відповідальність за скоєння правопорушень. Учні повинні вміти: – правильно застосовувати та пояснювати вивчені поняття; – стисло розповідати про основні права, свободи й обов'язки людини; – стисло розповідати про види правопорушень і відповідальність за них.	Формування й корекція уявлень про основні права, свободи та обов'язки громадян, найпоширеніші види адміністративних і кримінальних правопорушень, покарання за їх скоєння. Розвиток абстрактного мислення на основі усвідомлення соціологічних понять «влада», «демократія», «держава», «злочин», «конституція», «право», «суспільство». Розвиток розумових операцій аналізу, синтезу, узагальнення, порівняння. Розвиток і корекція пам'яті на основі повторення понять. Розвиток і корекція уваги на основі роботи з наочними посібниками. Формування причинно-наслідкових зв'язків між скоєнням правопорушень та відповідальністю за них. Розвиток усного зв'язного мовлення у процесі складання розповідей про основні права, свободи та обов'язки громадян. Розвиток усного зв'язного мовлення у процесі складання розповідей про найпоширеніші види правопорушень і покарань за їх скоєння. Збагачення словника термінологією, пов'язаною із суспільно-правовими відносинами. Виховання законослухняності, поваги до Конституції України, прав і свобод громадян.

Його провідними завданнями є: а) знайомство учнів з правом, його роллю в житті суспільства; сприяння старшокласникам цієї категорії в усвідомленні ними найбільш важливих юридичних понять; б) формування у школярів таких цінностей, як права й свободи людини і громадянина, що становлять основу демократичної правової держави та громадянського суспільства в Україні; в) вироблення в учнів з інтелектуальними порушеннями вміння використовувати правові знання для реалізації та захисту своїх прав, свобод і законних інтересів.

Важливим аспектом цього курсу є корекційний складник, а саме: розвиток і корекція психічних процесів (мислення, пам'яті, уваги, уяви, сприймання), емоційно-вольової сфери, усного зв'язного мовлення, збагачення активного словника, виховання самостійності, активності, поваги та любові до Батьківщини тощо.

Досвід викладання курсу «Основи правознавства» у спеціальному закладі спеціальної освіти свідчить про те, що для значної кількості школярів з інтелектуальними порушеннями не досить запропонованої кількості годин для якісного засвоєння правознавчого матеріалу.

Аналогічного висновку дійшла свого часу й О. Ляшенко, яка в результаті експериментального дослідження встановила, що більше ніж половина учнів зазначеної категорії засвоює правознавчий матеріал на низькому й дуже низькому рівнях і лише в поодиноких випадках (4,8%) цей рівень був діагностований як достатній [3].

З метою збільшення кількості годин на вивчення курсу «Основи правознавства» нами була розроблена навчальна програма з 2-годинним навантаженням на тиждень (70 годин на рік). Зазначена програма є розширеним варіантом рекомендованої Міністерством освіти і науки України навчальної програми для 10-го класу спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з інтелектуальними порушеннями «Основи правознавства» (яка передбачає навантаження в 1 годину на тиждень). Наприклад, за розширеною програмою в розділі «Шлюб і сім'я» діти більш детально знайомляться з важливими темами сімейного права, зокрема: «Сім'я. Підстави належності до сім'ї», «Шлюб. Обставини, за наявності яких шлюб не може бути зареєстрований», «Права й обов'язки подружжя», «Розлучення. Право на майно», «Права та обов'язки батьків і дітей», «Аліменти», «Позбавлення батьківських прав», «Захист прав дитини».

Необхідно зазначити, що додаткова година на вивчення основ правознавства дітьми з інтелектуальними порушеннями може бути виділена за рахунок

варіативного складника, адже цей складник базового навчального плану формується загальноосвітнім закладом з урахуванням особливостей регіону та індивідуальних освітніх запитів учнів. Зміст цієї програми висвітлено в таблиці 1.

Висновки. Формування елементарних правових знань у школярів з інтелектуальними порушеннями є одним із найбільш важливих і пріоритетних напрямів розвитку сучасної спеціальної та інклюзивної освіти. Під час формування елементарних правових знань у школярів з інтелектуальними порушеннями виникають значні труднощі, які зумовлені не тільки специфікою пізнавальної діяльності дітей цієї категорії, а й недостатньою кількістю годин, що відведені на вивчення навчального курсу «Основи правознавства», та реалізацією засвоєних правових норм у повсякденному житті.

Розроблена нами розширена навчальна програма до курсу «Основи правознавства» для учнів 10-го класу з інтелектуальними порушеннями (з навантаженням у 2 години на тиждень) сприятиме більш детальному вивченню дітьми навчального матеріалу. Пропонована навчальна програма передбачає збільшену кількість часу на закріплення, систематизацію, узагальнення, контроль і корекцію вивченого матеріалу та його застосування в життєвих реаліях.

Література:

1. Програми допоміжної школи. Початковий курс історії України. 7–9 класи / Г. Плешканівська, С. Попенко, В. Ремажевська, А. Кукура. Київ : ВІПОЛ, 1996. 22 с.
2. Гіренко Н., Гришин Ю., Липа В. Методика викладання історії в допоміжній школі : методичні рекомендації. Слов'янськ : СДПУ, 2010. 150 с.
3. Ляшенко О. Правове виховання учнів з вадами інтелектуального розвитку в навчально-виховному процесі : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03. Київ, 2010. 26 с. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/9777/Lyashenko.pdf?sequence=1> (дата звернення: 20.10.2022).
4. Ляшенко О. Щодо питання про експериментальну програму з курсу «Основи правових знань» в допоміжній школі. *Актуальні питання корекційної освіти. Педагогічні науки*. 2011. Вип. 2. С. 136–145.
5. Косенко Ю. Навчальна програма для 5–9 (10) класів спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з порушеннями інтелектуального розвитку. *Основи правознавства*. 10 клас. Київ, 2016. URL: <https://vseosvita.ua/library/navcalni-programi-dla-5-9-10-klasiv-specialnih-zagalnoosvitnih-navcalnih-zakladiv-dla-ditej-z-porushennami-intelektualnogo-rozvitku-osnovi-pravoznavstv-170687.html> (дата звернення: 22.10.2022).
6. Косенко Ю. *Основи правознавства : підручник для 10 класу спеціальних закладів загальної середньої освіти (F 70)*. Чернівці : Букрек, 2019. 200 с.

References:

1. Pleshkanivska, H., Popenko, S., Remazhevska, V., Kukura, A. (1996). *Prohramy dopomizhnoi shkoly. Pochatkovyi kurs istorii Ukrainy. 7–9 klasy* [Auxiliary school programs. Elementary course of the history of Ukraine. Grades 7–9]. Kyiv: VIPOL, 22 p. [in Ukrainian].
2. Hireenko, N., Hryshyn, Yu., Lypa, V. (2010). *Metodyka vykladannia istorii v dopomizhnii shkoli: metodychni rekomendatsii* [Methodology of teaching history in an auxiliary school: methodical recommendations]. Sloviansk: SDPU, 150 p. [in Ukrainian].
3. Liashenko, O. (2010). *Pravove vykhovannia uchniv z vadamy intelektualnogo rozvytku v navchalno-vykhovnomu protsesi* [Legal education of students with intellectual disabilities in the educational process]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv, 26 p. Retrieved from: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/9777/Lyashenko.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
4. Liashenko, O. (2011). *Shchodo pytannia pro eksperymentalnu prohramu z kursu "Osnovy pravovykh znan" v dopomizhnii shkoli* [Regarding the question about the experimental program from the course "Fundamentals of legal knowledge" in the auxiliary school]. *Aktualni pytannia korektsiinoi osvity. Pedagogichni nauky – Current issues of correctional education. Pedagogical sciences*, iss. 2, pp. 136–145 [in Ukrainian].
5. Kosenko, Yu. (2016). *Navchalna prohrama dlia 5–9 (10) klasiv spetsialnykh zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv dlia ditej z porushenniamy intelektualnogo rozvytku. Osnovy pravoznavstva. 10 klas* [Curriculum for grades 5–9 (10) of special general educational institutions for children with intellectual disabilities. Fundamentals of jurisprudence. Grade 10].

Kyiv. Retrieved from: <https://vseosvita.ua/library/navcalni-programi-dla-5-9-10-klasiv-specialnih-zagalnoosvitnih-navcalnih-zakladiv-dla-ditej-z-porusennami-intelektualnogo-rozvitku-osnovi-pravoznavstv-170687.html> [in Ukrainian].

6. Kosenko, Yu. (2019). *Osnovy pravoznavstva: pidruchnyk dlia 10 klasu spetsialnykh zakladiv zahalnoi serednoi osvity (F 70) [Fundamentals of jurisprudence: textbook for the 10th grade of special institutions of general secondary education (F 70)]*. Chernivtsi: Bukrek, 200 p. [in Ukrainian].